मराठा सत्तेचा
विस्तार आणि ऱ्हास

(इ.स. १७६१ ते १८१८)

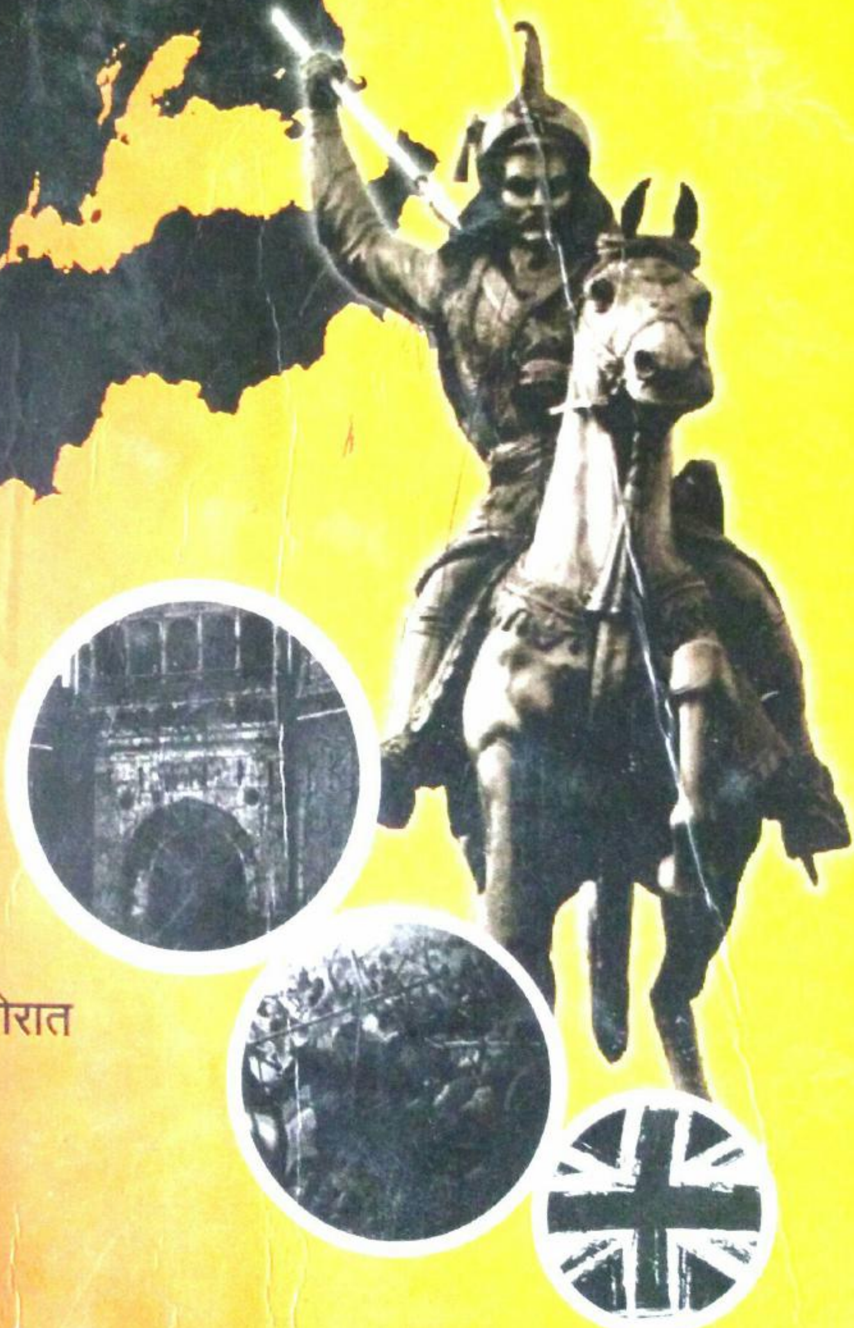

डॉ. मंदा मोरे-थोरात
डॉ. गौरी पाटील

Prashant

५ पेशवा माधवराव पहिला

१) पानिपतच्या तिसऱ्या युध्दानंतर मराठा सत्तेची झालेली दुरावस्थाः

इ. स. १७६१ मध्ये झालेल्या पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धाच्या समाप्तीनंतर [illegible] सत्तेची अवस्था अतिशय दयनीय झाली होती. पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धाची [illegible] आणि परिणाम यांचा तपशिलवार अभ्यास आपण प्रकरण ५ मध्ये केला [illegible] या युध्दाने मराठा सत्तेची उत्तरेतील सत्ता, प्रतिष्ठा, दरारा पूर्णतः संपुष्टात आली [illegible] गेले पन्नास वर्षे उत्तर हिंदूस्थानात मराठे सतत मुलूखगीरी करत होते. नवीन [illegible] प्रदेश हस्तगत करीत होते. अनेक दिग्गज राजेराजवाड्यांना नमवून त्यांचेकडून [illegible] वसूल करीत होते. औरंगजेबच्या मृत्यूनंतर पेशव्यांनी हिंदूस्थानच्या सत्तास्पर्धे [illegible] [illegible]ांची बादशाही जवळपास नामशेषच करून फक्त नामधारी सम्राट उरले होते. [illegible] [illegible]माणे लढवय्या राजपूत सत्ताही नाममात्र शिल्लक होत्या. तर दक्षिणेत निजाम [illegible] [illegible]गालमध्ये इंग्रज अशा काही नव्या शक्ती उदयास आल्या होत्या. असे असले [illegible] [illegible]व्या शतकाच्या पुर्वार्धात मराठा सत्ता ही प्रबळ, शक्तीशाली ठरली होती. [illegible] [illegible] काळात मराठयांनी ज्या वेगाने आपल्या सत्तेचा विस्तार केला, त्या सर्व [illegible] [illegible]चा अंदाज घेता पुढील पंचवीस वर्षात हिंदूस्थानात मराठा सत्ता सार्वभौम [illegible] की काय? अशी भिती त्यांच्या शत्रूंना वाटत होती. मराठयांनी ज्या त्वेषाने

५.३.४ पेशवा माधवराव पहिला यांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन :

माधवराव पेशव्यास अतिशय अत्यल्प कारकिर्द लाभली होती. १७६१-१७६२ या फक्त अकरा वर्षाचा काळात संकटाचे असंख्य ढग डोक्यावर असतांना ह्या लहान वयाच्या पेशव्याने अतिशय दैदीप्यमान कामगिरी करून दाखविली म्हणूनच त्यांची तुलना ही शिवाजी महाराजांशी केली जाते. माधवराव पेशव्यांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन करतांना पुढील पैलूचा विचार करावा लागेल.

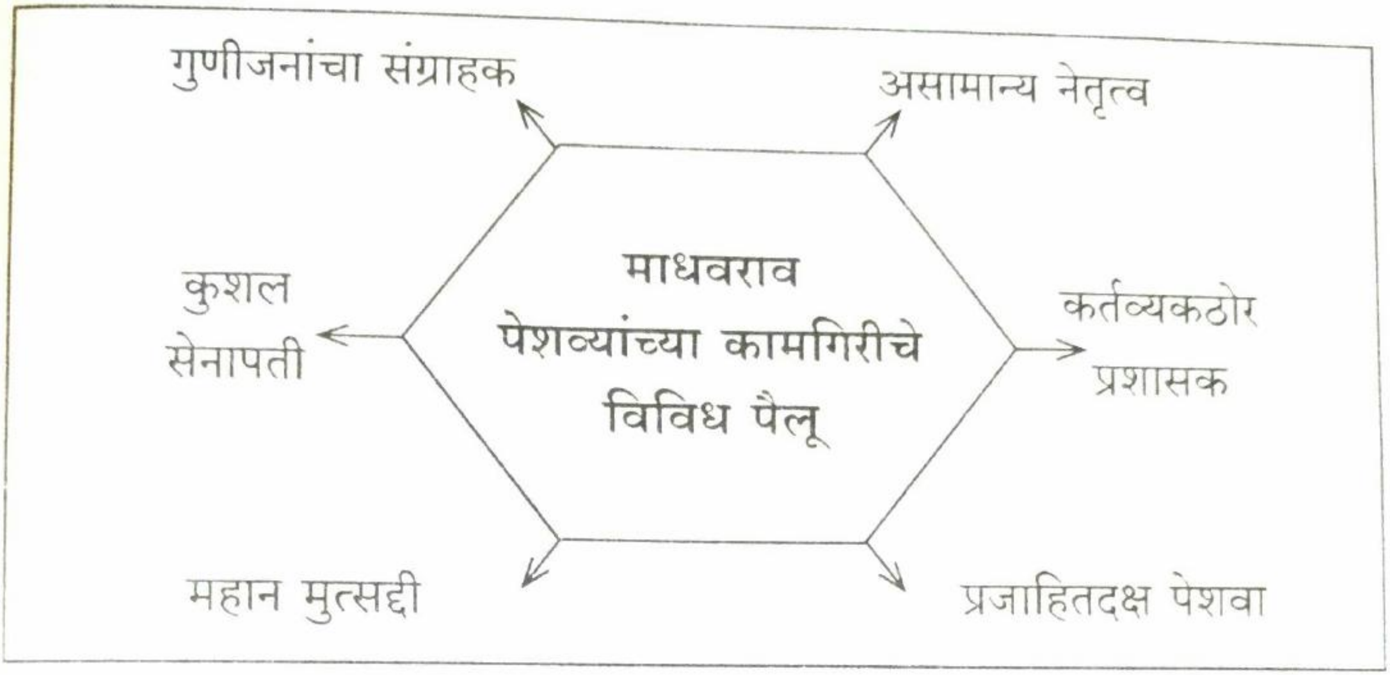

उपरोक्त पैलूंचा आपण विस्तारपूर्वक अभ्यास करूया.

१) **असामान्य नेतृत्व :** पानिपतच्या युद्धानंतर मराठा सत्ता संपुष्टात आली असाच सर्वदूर राज्यांना वाटत होते. परंतु थोड्याच अवधीत माधवराव पेशव्याने मराठा सत्तेला पुन्हा प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणारा असामान्य नेता

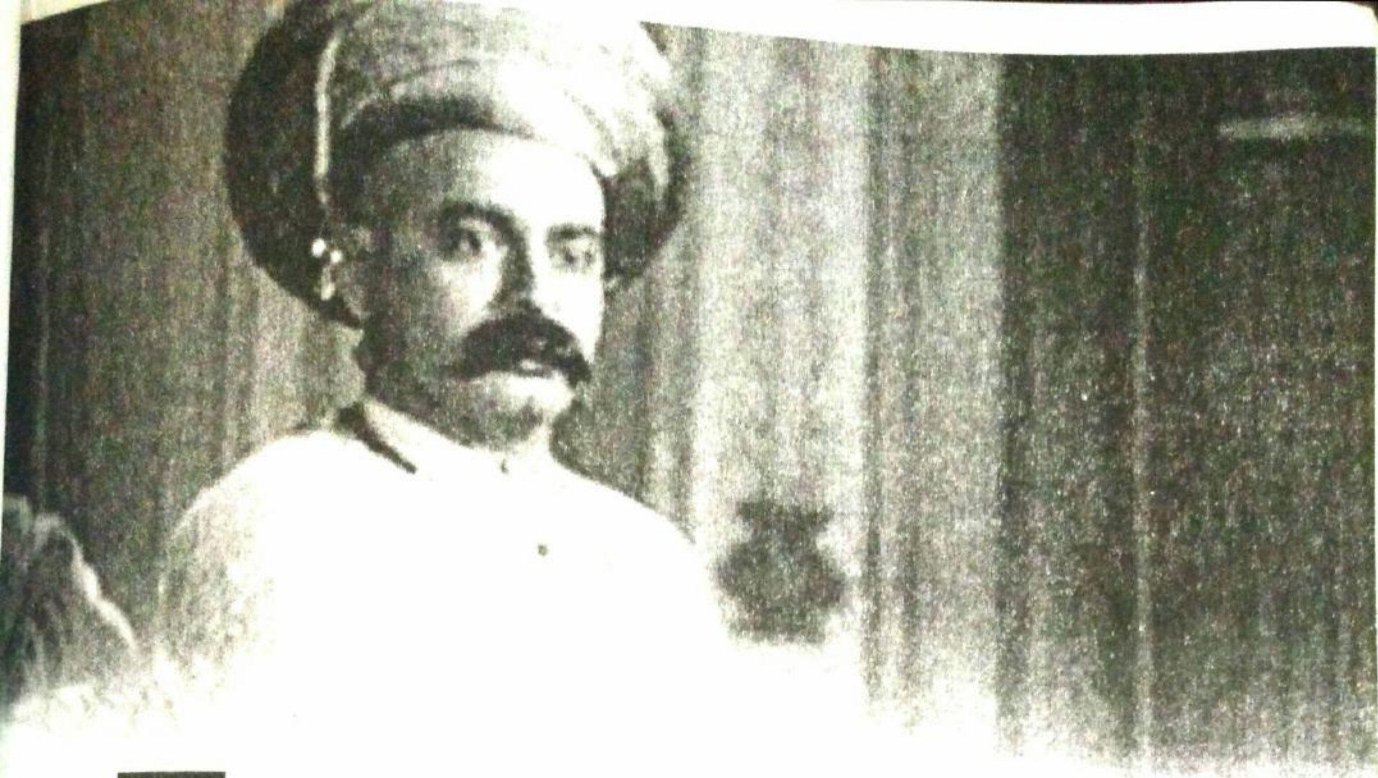

६ पेशवा नारायणराव आणि बारभाई मंडळ

१) नारायणराव पेशव्यांचे राज्यारोहण : (१३ डिसेंबर १७७२)

माधवराव पेशव्यांचे अकाली, अवेळी जाण्यामुळे मराठा सत्तेचे भविष्य पूर्णत: बदलून गेले हे इथे मुद्दाम नमूद करावेसे वाटते. माधवराव पेशव्यांना मुलगा नसल्यामुळे त्यांचा लहान भाऊ नारायणराव यांना ३ डिसेंबर १७७२ रोजी पेशवेपदाची वस्त्र देऊन त्यांच्यावर पेशवेपदाचा भार सोपविला तेव्हा नारायणरावांचे वय फक्त १७ वर्षे होते. तसा विचार केला तर नारायणरावास राजकारणाचा आणि राज्यकारभाराचा फारसा अनुभव नव्हता. शिवाय लहानपणापासून हा फार चंचल प्रवृत्तीचा होता. तो एकाजागी कधीच स्थिर नव्हता. त्याच्या या स्वभावामुळे आता राजकारणात नाराणराव पेशव्यापेक्षा रघूनाथराव पेशव्यासच अधिक महत्त्व प्राप्त झाले होते. शिवाय माधवराव पेशव्याने आपल्या मृत्यूपूर्वी रघूनाथरावांनी नारायणरावाचा सल्लागार म्हणून काम पाहण्याची विनंती केली होती. त्याचा पुरेपूर फायदा आणि गैरफायदा रघूनाथरावांनी घेतला असे म्हणण्यास हरकत नाही. कारण आपल्यापेक्षा लहान, अनुभवशून्य, अज्ञानी नारायणरावास पेशवेपद मिळावे याचे शल्य रघूनाथरावाच्या मनाला सतत टोचत होते. त्यामुळेच मराठा सत्तेची स्थिती लवकरच अस्थिर झाली. माधवरावने पानिपतमध्ये गेलेली प्रतिष्ठा परत मिळवून

मराठा सत्तेचा वचक पूर्ण हिंदूस्थानात पुन:प्रस्थापित केला होता. तो त्याच्या मृत्यूनंतर लवकरच नाहीसा होऊन मराठा सत्तेच्या अधोगतीला सुरूवात झाली असे म्हणण्यास हरकत नाही. यावेळी नारायणारावासमोर अनेक अडचणी होत्या.

नारायणराव पेशव्यांपुढील अडचणी :

१३ डिसेंबर १७७२ ते ३० ऑगस्ट १७७३ एवढी फक्त ८ महिन्यांची कारकिर्द लाभली. परंतु याकाळातही त्यांना पुढील अडचणींना तोंड द्यावे लागले.

१) **आर्थिक समस्या :** माधवराव पेशव्याने आपले मृत्यूपत्र लिहून ठेवले होते. त्यात त्यांनी सत्तेवर येणाऱ्या पेशव्याने आपले कर्ज फेडावे अशी इच्छा व्यक्त केली होती. त्यानुसार नारायणराव पेशव्याने माधवरावाचे प्रचंड कर्ज फेडले. त्यामुळे पेशव्यांचा खजिना संपूर्ण रिकामा झाला होता. कोणतीही सत्ता चालवायची असेल तर पैसा हा महत्त्वाचा घटक असतो. पैसा असेल राज्याचा खजिना भरलेला असेल तर सगळ्या समस्यांमधून वाट काढता येते. परंतु खजिना जर खाली असेल तर त्यातून मात्र अनेक अडचणी जन्माला येतात. असेच नारायणरावाच्या बाबतीत घडले आणि आर्थिक समस्येमुळे विविध समस्यांचा गुंता वाढत गेले.

२) **गारदी समस्या :** Guard या इंग्रजी शब्दाचे मराठी रूप गारदी होय. गारदी म्हणजे पहारेकरी हे बंदूकधारी पायदळ सैनिक असे. यात रोहिले, पठाण, अरब, हबशी, राजपूत यांचा प्रमुख भरणा असे. शहर, राजवाडे, मोठे

६.२.१० महादजी शिंदेची योग्यता :

पानिपतच्या तृतीय युद्धानंतर मराठ्यांच्या राजकारण, सांभाळणाऱ्या तीन महत्त्वपूर्ण व्यक्तींचे नाव इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी लिहिले गेले. त्यापैकी एक म्हणजे महादजी शिंदे होय. संपूर्ण उत्तर भारताचे राजकारण त्याने स्वतःच्या बळावर चालविले त्यात वृद्धी केली. त्याच्या मृत्यूने मराठेशाहीचे कधीही भरून न येणारे नुकसान झाले. त्याची योग्यता पुढीलप्रमाणे–

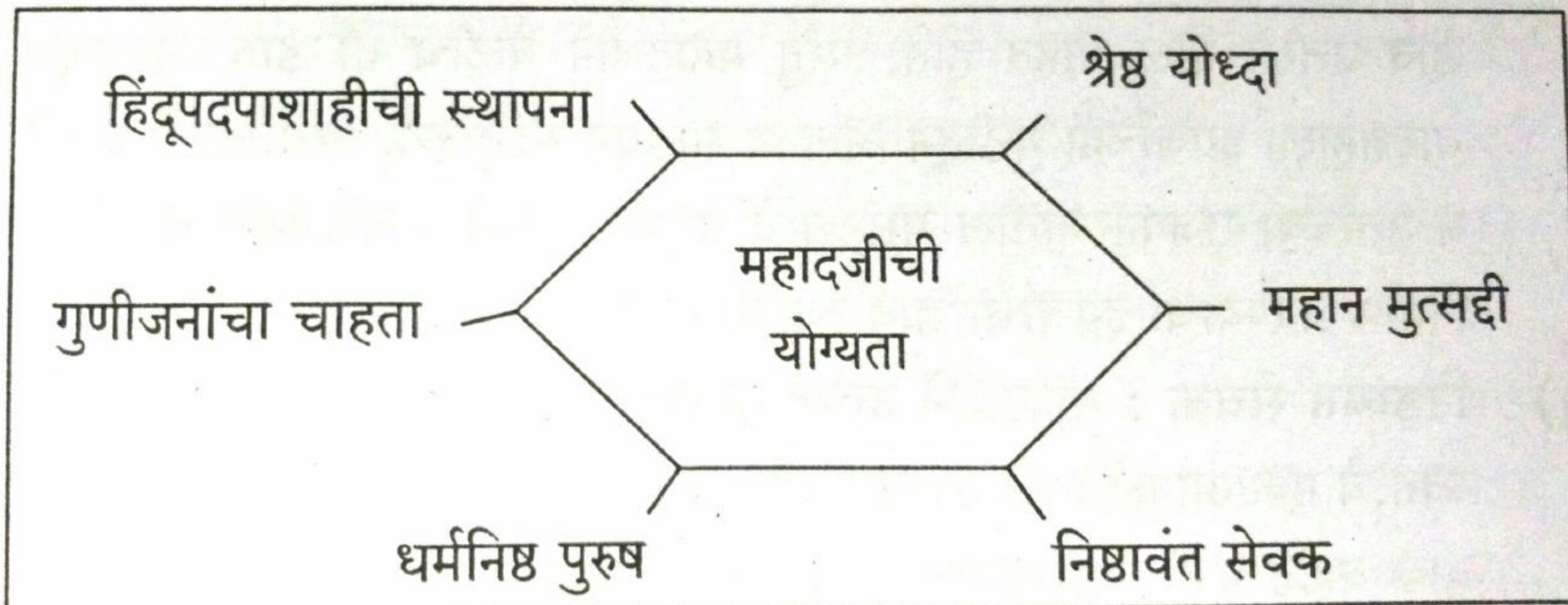

१) **श्रेष्ठ योद्धा :** महादजी शिंदे असामान्य दर्जाचा योद्धा होता. मराठेशाहीत शेवटच्या २५ वर्षाच्या कालखंडात त्याच्यासारखा योद्धा झाला नाही.

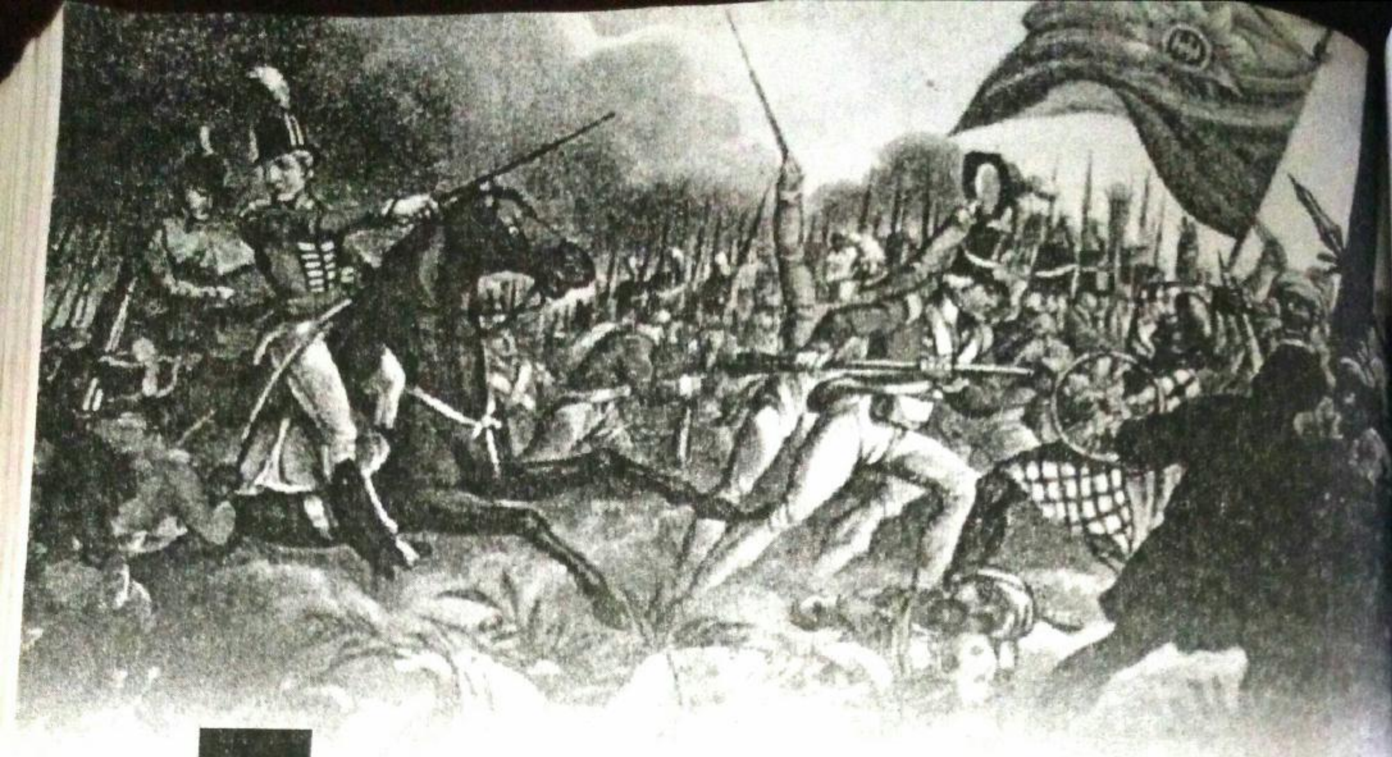

७ आंग्ल मराठा युद्ध

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासाचा अभ्यास करतांना आपल्याला प्रकर्षाने जाणवते की, भारतातील अनेक छोट्या मोठ्या एतदेशीय राजसत्तांमध्ये सतत संघर्ष सुरू होता. अर्थातच् अनेक वेळी या भांडणाचा, अंतर्गत कलहाचा फायदा परकियांनी घेतल्याचा उल्लेख वारंवार सापडतो. महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनाऱ्यावर पोर्तृगीज, इंग्रज, सिद्दीसारख्या परकीय सत्ता डोके वर काढू पाहत होत्या. वारंवार त्यांना दाबून टाकण्याचे काम मराठ्यांना करावे लागत होते.

इ.स. १७६१ पूर्वीच्या तीनही पेशव्यांनी आपल्या असामान्य कर्तृत्वाने दक्षिण भारत तर आपल्या वर्चस्वाखाली ठेवलाच होता परंतु उत्तरेत अटकेपार मराठा झेंडा फडकावून आपली अधिसत्ता प्रस्थापित करून एक बलशाली साम्राज्य म्हणून लौकीक मिळविला होता. परंतु इ.स. १७६१ मध्ये झालेल्या पानिपतच्या युद्धाने मराठ्यांची ही प्रतिष्ठा धुळीस मिळविली आणि उत्तरेत मराठा सत्ता पूर्णतः संपल्याची चिन्हे दिसू लागली होती. अर्थातच परकीय शत्रू ह्या क्षणाची वाट पाहत होते. त्यांनी लगेच आपले डोके वर काढले आणि मराठ्यांना उपद्रव देण्यास सुरूवात केली. इंग्रजानी बंगाल आणि मद्रास प्रांतात आपली सत्ता स्थापन केली. आणि आता आपलेच राज्य आहे. असे त्यांना वाटू लागले. परंतु यानंतर

गादीवर आलेल्या माधवराव पेशव्याने अतिशय धूर्त व मुत्सद्दीपणे दक्षिण आणि उत्तरेत हळूहळू मराठ्यांची सत्ता स्थिर केली आणि परकियांची डाळ शिजू न देता मराठ्यांची पानिपतने गेलेली प्रतिष्ठा परत मिळविली. परंतु मराठ्यांचे दुर्दैव असे की, अगदी अल्पावधीतच् माधवरावचा मृत्यू झाला. त्यानंतरचा आलेला नारायणराव पेशवा तितकासा पराक्रमी नव्हता. शिवाय त्याचा गादीवर आल्यानंतर अवघ्या ८ महिन्यात खून झाला आणि पुन्हा पेशव्यांची गादी रिक्त झाली. खूनी रघूनाथ रावाला पेशवा म्हणून मान्यता द्यावयाची नाही. म्हणून बारभाई मंडळाची स्थापना होऊन नाना फडणीस आणि महादजी शिंदेचा उदय झाला.

यादरम्यान इंग्रजांचे सर्व लक्ष मराठा सत्तेकडे होते. कारण केव्हा मराठे डबघाईला येतील आणि आपण पटकन त्यांच्यावर आक्रमण करून मराठ्यांना संपविण्याची ते वाट पाहत होते. परंतु नाना फडणीस आणि महादजी शिंदेने त्यांना जी चपराक दिली त्यावरून त्यांनी ओळखले की, जोपर्यंत मराठ्यांमध्ये ह्या द्वयींची सत्ता आहे तोपर्यंत आपण मराठा सत्तेपासून लांब राहिलेले बरे याची त्यांना जाण झाली आणि ते लांबच राहिले.

परंतु सवाई माधवरावाचे अचानक जाणे आणि त्यानंतर सत्तेवर आलेला दुसरा बाजीरावाचे व नाना फडणीस यांच्यात काही जमले नाही. मराठ्यांचा अंतर्गत कलह हळूहळू वाढत गेला. १२ जानेवारी १७९४ मध्ये महादजी शिंदेचा मृत्यू झाला. म्हणजे इंग्रजाचा एक शत्रू संपला असून दुसरा संपण्याच्या मार्गावर होता. त्यामुळे या संधीचा फायदा इंग्रजांनी घेतला.

७.१ पहिले आंग्ल-मराठा युद्ध किंवा इंग्रज मराठा पहिले युद्ध :

६ मार्च १७७५ रोजी झालेल्या सूरत तहानुसार मुंबईच्या गव्हर्नरने रघूनाथरावांसोबत कर्नल किटींगला पुण्यावर स्वारी करण्यासाठी पाठविले. हरिपंत फडकेंनी या सैन्यास २८ मे १७७५ रोजी आरास येथे अडवून दोघांत युद्ध झाले. परंतु यात कोणताही निर्णय लागला नाही. याचवर्षी एक महत्त्वपूर्ण घटना घडली. ती म्हणजे इंग्लडमध्ये रेग्युलेटींग ॲक्ट (नियामक कायदा) पास होऊन तो इ.स. १७७४ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीच्या भारतातील राज्यकारभाराला लागू करण्यात आला. त्यानुसार बंगालचा गव्हर्नर हेस्टिंगज हा मुंबई, मद्रास व बंगाल या तिनही प्रातांचा गव्हर्नर जनरल झाला. या कायदान्वये या देशातील सत्तांशी युद्ध किंवा

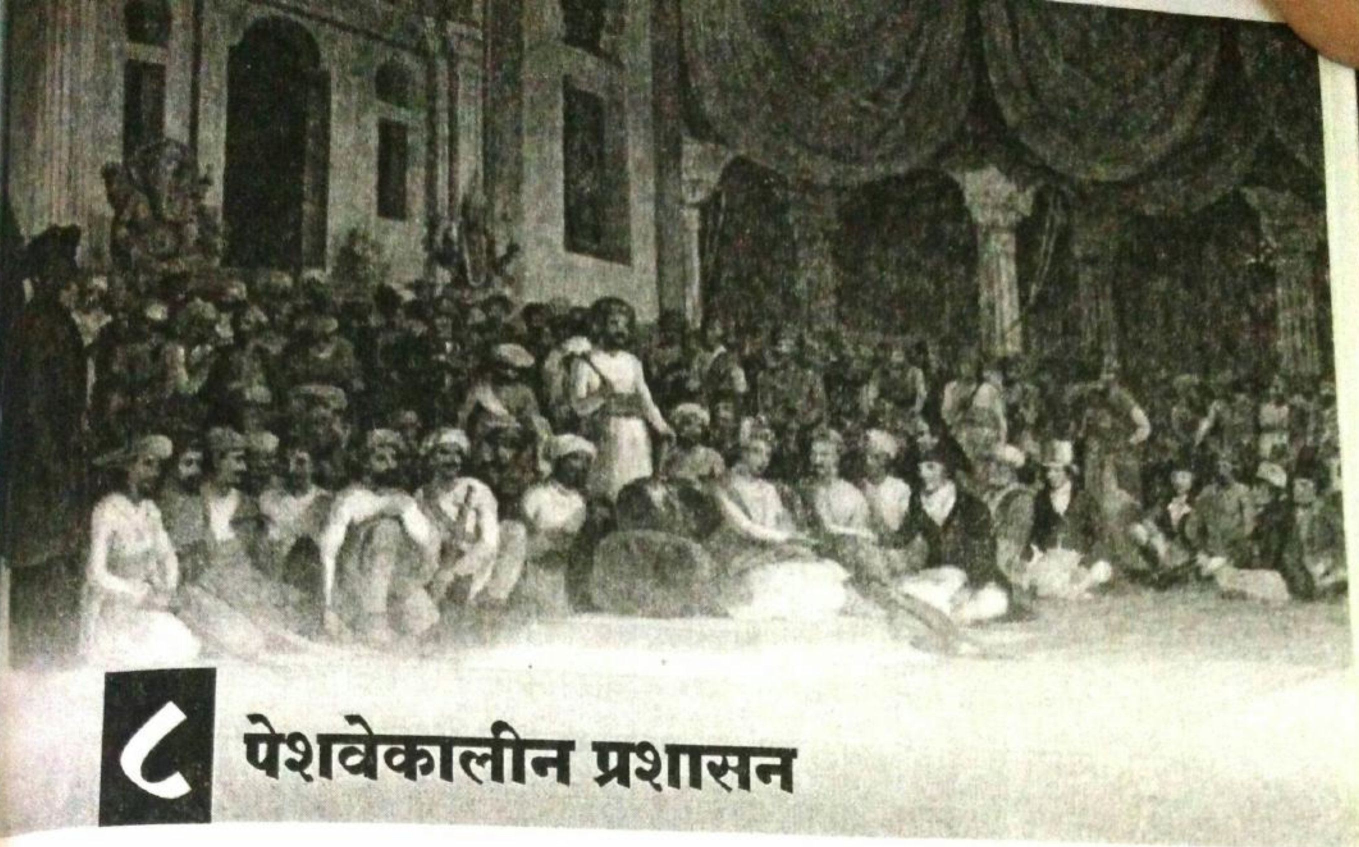

८ पेशवेकालीन प्रशासन

छत्रपती शिवाजी महाराजांभोवती जमलेली माणसे ही 'स्वराज्याच्या' उच्च ध्येयाने प्रेरीत झालेली होती. त्यांना स्वराज्याप्रती, शिवाजीप्रती असीम निष्ठा होती. त्यात स्वार्थ नव्हता आणि म्हणूनच शिवाजीचा जीव धोक्यात आहे. राज्यावर संकट आलेले आहे हे दिसता बरोबर ही माणसे स्वत:चा जीव पणाला लावत होती. खऱ्या अर्थाने त्यावेळी मराठ्यांमध्ये एकजिनसीपणा होता.

परंतु परिस्थितीत हळूहळू बदल होत गेला. शिवाजीच्या पाठोपाठ संभाजीचा मृत्यू झाला आणि आपले राज्य आता संपते की काय? अशी भिती मराठ्यांना वाटू लागली. या बदलत्या वातावरणात आपला प्रदेश, आपली जहांगीर, उत्पन्नाची साधने टिकवून ठेवण्याची धडपड काही मराठे सरदार करीत होते. राजाराम जिंजीला असतांना औरंगजेबाने मराठा सरदारांना वतनांचे आमीष दाखवून आपल्या जाळ्यात ओढण्याचा प्रयत्न केला. म्हणूनच राजारामच्या आदेशानुसार रामचंद्रपंत अमात्याने पूर्वीच्या वतनांचे आश्वासन देऊन मराठ्यांची औरंगजेबाकडे जाणारी ही सरदारांची लाट थोपविण्याचा प्रयत्न केला. पुढे इ.स. १७०७ मध्ये औरंगजेबाच्या मृत्यूमुळे मराठ्यांनी सुटकेचा श्वास सोडला परंतु, ताराबाई व शाहू भांडणात मराठ्यांची दोन भागात विभागणी झाली. त्याचे दूर्गामी परिणाम इतिहासावर झाले. ह्यातून मोठ्या

८.२.६ पोलिस व्यवस्था :

खेड्यात शांतता राखण्याच्या कामात महार ही जमात पाटील या अधिकाऱ्यास मदत करीत असे. गावात रखवाली करणे, गस्त घालणे, गुन्हा झाल्यास त्याची बातमी पाटलांकडे पोहचविणे इत्यादी कामे महार जमातीची होती. ग्रामप्रशासनात ते महत्त्वाचे होते. ग्रामात अशांतता व अव्यवस्था निर्माण झाली तर पाटील अशावेळी जवळच्याच किल्ल्यावर असलेल्या सैन्याची मदत होत असे. याशिवाय यात्रा, धार्मिक उत्सव या गर्दीच्या कार्यक्रम प्रसंगी शांततेसाठी सैन्य ठेवण्यात येत असे. कोतवाल म्हणजे शहराचा पोलिस अधिकारी असे. त्याकाळात पुण्याची पोलिस व्यवस्था अत्युत्कृष्ट होती. डॉ.सेन, एल्फिन्स्टनने पुणे पोलिसांच्या कार्याची स्तुती केली होती.

८.२.७ पेशवेकालीन लष्कर व्यवस्था :

पेशवेकालीन लष्करात पुढील घटक समाविष्ट होते.

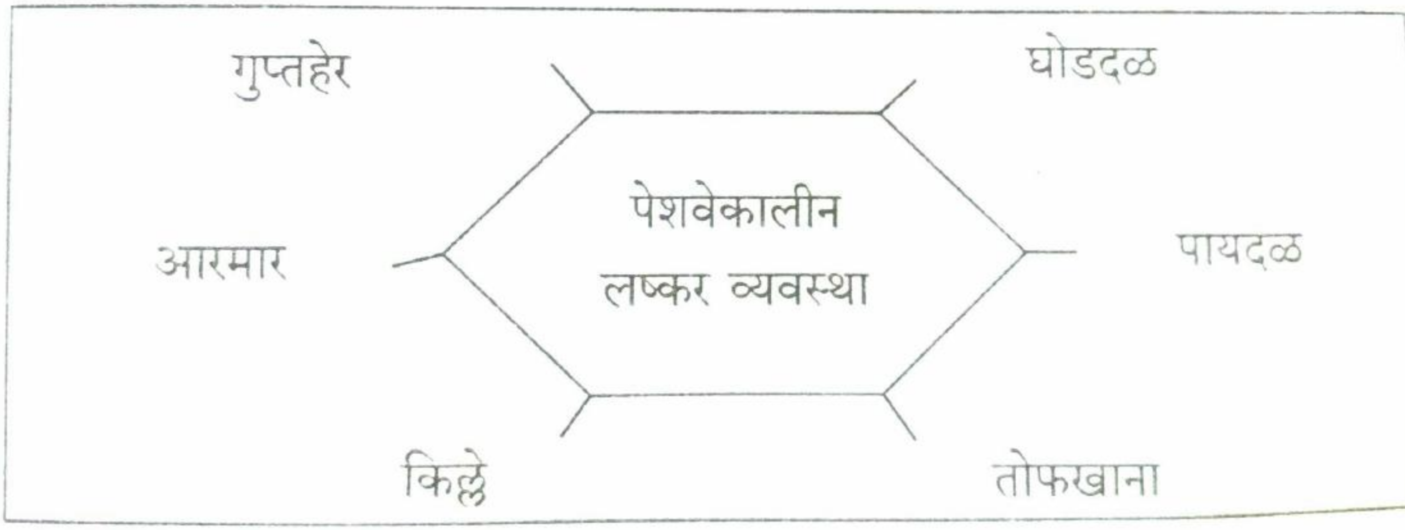

८.२.८ पेशवेकालीन सामाजिक स्थिती :

पेशवेकालीन सामाजिक स्थितीचा विचार करतांना पुढील तीन मुद्दे विचारात घेऊ या.

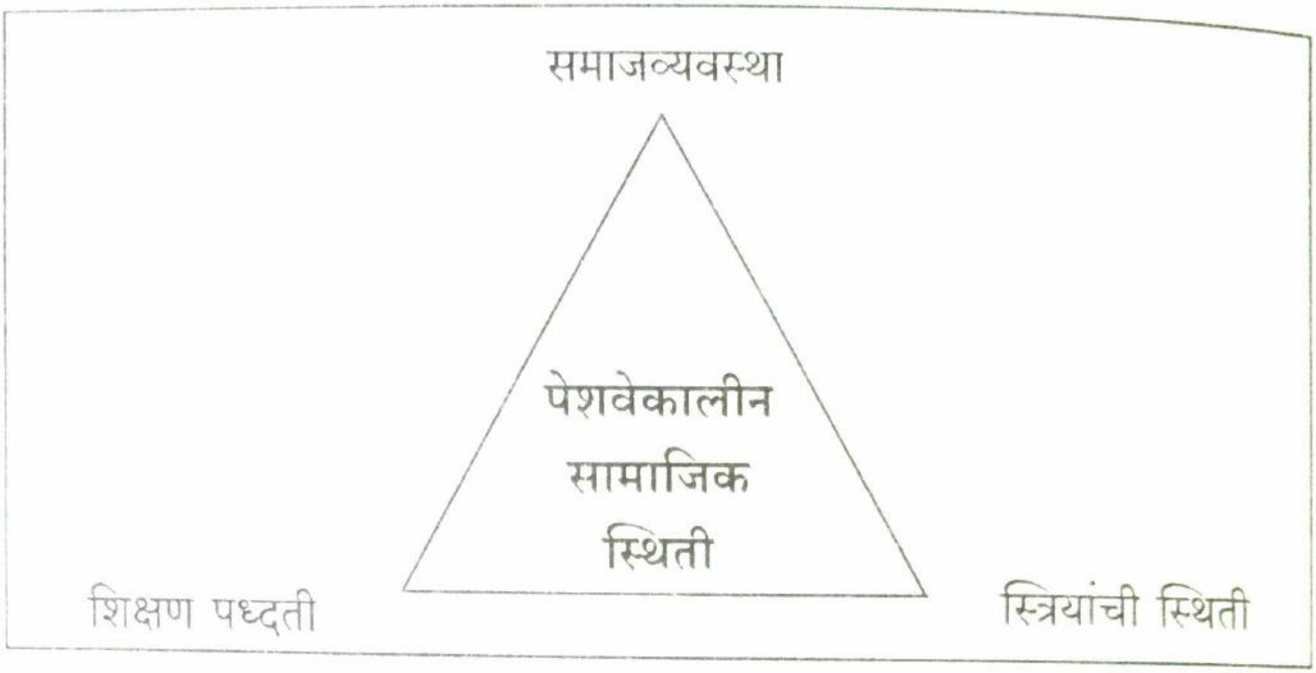

१) **समाजव्यवस्था :** वैदिककाळापासून जातीव्यवस्था निर्माण झालेली दिसून येते. समाजातील मानवी समूह जसजसा वाढू लागला. तसतसा एकमेकांना ओळखणे कठीण जाऊ लागले. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला व्यवस्थितपणे ओळखता यावे यासाठी विचारपूर्वक तो करीत असलेला कामावरून समाजात चातुवर्ण्य व्यवस्था निर्माण झाली आणि हा वर्ण त्याला त्याच्या कामावरून मिळू लागला. परंतु पुढे पुढे उत्तर वैदिककाळात ही जातीव्यवस्था क्लिष्ट झाली. कामावरून मिळणारा हा वर्ग त्याला जन्मावरून मिळू लागला. साहजिकच समाजाची गुणवत्ता ढासळली. या जातीमध्ये अनेक उपजाती निर्माण होऊन वाईट चालीरीती, रूढी परंपरा अस्तित्वात आल्या आणि जातीभेदातील तीव्रता वाढली. मध्ययुगात महाराष्ट्रात ज्ञानेश्वरांपासून तुकारामापर्यंत सर्व संतानी सामाजिक समतेचे महत्त्व प्रतिपादन केले